

ERKEN DÖNEM İSLAM TOPLUMUNDA MEVCUT SOSYO-KÜLTÜREL VE DİNİ BAZI DUYARLILIKLARIN SANATA YANSIMALARI

Doç.Dr. Yılmaz CAN
Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

ÖZET

Erken dönem İslam toplumunda gördüğümüz güçlü kabilecilik anlayışı ile birleşen din kaynaklı mahremiyet anlayışı, kentsel dokunun yapısal unsurlarından olan mahalle, yol ve ev düzenini etkilemiştir. Mahallelerin tanzim ve tasarımında kabile ayırımına bağlı kalınmış, şehir içi yol düzeni ile ev formunda kabile taassubu ve mahremiyet anlayışı dikkate alınmıştır. Yine erken dönem İslam toplumunda dini ve siyasi otoritenin tek elde toplandığı yönetim anlayışı, İslam kent dokusunun iki önemli unsuru cami ile darü'l-ımaranın bir arada konumlanmasını sağlamıştır. Bunun yanında, kökleri İslam öncesine uzanan Arap hayat tarzının göçebelik ve çöl kültürüne ait belirgin bazı özellikleri de, çölde kurulmuş saraylar ve bu sarayların tezyinatında görülen av sahneleri şeklinde sanat alanında yansıma bulmuştur.

Anahtar Kelimeler: İslam toplumu, sanat, kültür, şehir, şehirleşme.

ABSTRACT

The Effects of Some Socio-Cultural and Religious Sensitivenesses on Art in the Early Muslim Community

The mentality of privacy combining with strong tribal structure in the early period Islamic community had influence upon the regulation of quarters, roads and houses which were the structural elements of urban system. Tribal separation was considered while organizing the quarters. Likewise tribal fanaticism and privacy mentality were taken into consideration while constructing the city roads and houses. Again, the form of government in which religious and political authority were held in one hand gave birth to the practice which mosque and dar al-ımarah (government building) were constructed side by side. Beside this, some nomadic and desert culture specialities of Arabian life style whose roots went back to the pre-Islamic time influenced upon the palaces in the deserts and the adornments on them.

Key Words: Muslim Community, art, culture, city, urbanization.

GİRİŞ

Bilindiği üzere toplumla sanatı arasında yakın bir ilişki vardır. Esasen bu ilişkinin temelinde insanla sanat arasındaki ilişki yatmaktadır. Zira sanat kapsamına dahil her türlü uğraşı insanın eseridir. İnsan ise birey ve toplum olarak fikri, dinî, ahlaki, sosyal ve kültürel birtakım değerlere, niteliklere sahiptir ve söz konusu bu

değer ve nitelikler insanın ve ait olduğu toplumun sanatına da yansımaktadır. Bu bağlamda sanatı birey ve toplumun aynası gibi mütalaa etmek mümkündür.

Çalışmamızda erken dönem (Emeviler döneminin sonuna kadar) İslam toplumunda görülen dinî, sosyal ve kültürel hassasiyetlerin, bu toplumun sanatını, şehircilik, mimari, tasvir ve tezyinat bağlamında nasıl etkilediğini incelemeye çalışacağız. Bunu yaparken, epey eskilerde kalan bu dönemden günümüze çok az kalıntının ulaşmış olması sebebiyle, büyük oranda tarihî kaynaklardaki bilgilerle müracaat etmek zorunda olduğumuzu ve bu noktada, bilgilerdeki bazı eksiklik veya tutarsızlıklardan kaynaklanan zorluklarla karşı karşıya kalabileceğimizi düşünülüyoruz.

Konuya girmeden önce kısaca erken dönem İslam toplumunun sosyo-kültürel ve dinî yapısını, sanat alanındaki birikimini tanımak faydalı olacaktır. Genel olarak baktığımızda İslam öncesi Arap toplumunun çoğu göçebe bir hayat sürmekte olup, az sayıda bir nüfus yerleşik hayatı tanıyıp bilmektedir. Arap Yarımadası'nın güneyinde yerleşmiş Araplar'ın, kuzeydekilere göre yerleşik hayatı daha önce ve daha çok tercih ettikleri anlaşılmaktadır. Güney bölgesinin en önemli şehirleri Sana, Marib ve Aden'dir. Kuzey Arapları diye bilinen İslâm'ın ilk muhatapları Hicaz bölgesi Arapları ise güneydekilerin aksine genellikle bedevî (göçebe) bir hayat tarzına sahiptirler. Mekke, Taif, Hayber ve Medine de bu bölgenin en önemli yerleşim birimleridir. Hicaz bölgesinde, yerleşik halkın çoğu ticaretle uğraşmaktadır. Medine ve Taif civarında biraz tarımsal üretimden söz etmek mümkündür. Yarımada'nın güneyinde ise iklim ve toprak durumu tarım için daha elverişli olduğundan burada ticaretin yanında tarım da önemli bir yer tutmaktadır.¹

Bedevîlik, coğrafyanın sunduğu iklim şartları ile bitki örtüsünün zorlaması sonucu ortaya çıkmış bir yaşam biçimidir. Büyük kısmı çöllerle kaplı topraklarda hayatı sürdürebilmek için, hayvan sürülerinin peşinde sürekli otlak ve su kaynaklarını dolaşmak bir mecburiyet olarak ortaya çıkmıştır.

Halk kan bağına dayanan kabilelere bölünmüştür. Kabile kendi içinde daha alt gruplara ayrılmaktadır. Birey için kabile dayanışması ve kabile kültürü her şeyin üstündedir. Kabilesiz hayat mümkün değildir. Hayatın çok zorlu geçtiği ve herkesi kuşatan merkezî bir devlet otoritesinin olmadığı bu coğrafyada birey için en önemli hayatî güvence kabile dayanışmasıdır. Bir bedevî için kabilesiyle olan hukuki bağlılığını kaybetmekten daha büyük felaket olamaz. Bedevi kültüründe yabancı, bir anlamda potansiyel düşmandır. Birey, kabilesinin dışında hiç kimseye güvenemez. Bu katı kabilecilik anlayışı sebebiyledir ki, yarımada'da kabile çatışmaları hiç eksik olmamıştır. Asabiyet sözcüğü ile ifade edilen kabilecilik anlayışının gölgesini hayatın her boyutunda gözlemlemek mümkündür.²

¹ N. Çağatay, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliyye Çağı*, Ankara. 1982, s.27-35, 112-113,152-157; B. Lewis, *Tarihte Araplar*, (çev.H.D.Yıldız), İstanbul 1979, s.17-34; A.Özaydın, "*VII. İslam'dan Önce Araplarda Sosyal ve İktisadî Hayat/Arap*", TDV. *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1991, C.3, s. 321-323; P. K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, (çev. S. Tuğ), İstanbul 1980, C.I, s.34-37, 45-47, 154-156; Y. Can, *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, Ankara 1995, s.18-19, 21

² Lewis, s.27-28; Çağatay, s. 98-102, 128-130; M. Fayda, "*Bedevi*", TDV *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1992, C.5, s. 313; Hitti, I, s.45-53

Din konusuna gelince, İslam öncesi Arap toplumunda putperest bir din anlayışı egemendir. Kabile ya da kabile gruplarının kendilerine ait özel putları ve tapınma merasimleri vardır. Onlar esasen her şeye egemen üstün bir tanrının varlığını kabul etmekle birlikte bu tanrı ile doğrudan temas kurabilmenin mümkün olmadığına inanıyorlardı. Bu yüzden kendileri adına tanrı ile ilişki kuracak bazı araçlar, putlar edinmişlerdi. Hz. İbrahim tarafından Allah adına, O'nun emri gereği yapılmış olan kutsal mabet Kâbe'nin içi ve etrafı putlarla doldurulmuştu. Kâbe'nin etrafı önemli bir tapınma yeri idi.³

Panayır geleneği ile beslenen şiir ve belâğât en önemli sanat uğraşısı olarak karşımıza çıkmaktadır. Biraz geri planda öne çıkan bir diğer sanat dalı olarak musikiyi de zikretmek mümkündür.⁴ Sanatın diğer alanlarında ve özellikle de mimaride İslam öncesi Hicaz Arapları oldukça geri durumdadır.⁵ Yemen bölgesinde nispeten gelişmiş bir mimari söz konusudur. Mısır, Suriye, Irak ve İran gibi komşu coğrafyalarda ise ileri seviyede göz kamaştırıcı bir mimari birikim mevcuttur.⁶ Bu durum Hicaz Araplarını mimari alanda çevredeki gelişmiş mimari birikimden istifade etmeye sevk etmiş hatta bir anlamda mecbur kılmıştır. Örneğin İslâm'ın doğuşundan az önce gerçekleştirilen Kâbe'nin yeniden inşasını Kureyş, Bizanslı Bâkûmu'r-Rumî ile Kıptî bir marangoza havale etmiştir.⁷ Yine İslâm'ın ilk yıllarında Müslüman Araplar imar faaliyetlerinde çok sayıda yabancı usta, işçi ve devşirme malzeme kullanmışlardır.⁸

İslamla birlikte Arap toplumunda çok önemli değişimler meydana gelmiştir. Özellikle din alanında bir devrim yaşanmıştır. Putlar terkedilmiş, dinî hayata, tek bir tanrıya inanma ve tapınma ilkesine dayalı tevhidi bir inanç sistemi egemen olmuştur. Yeni din İslâm'ın getirdiği ilke ve tavsiyeler hayatın her boyutunda önemli değişimler ortaya çıkarmıştır. Kısacası İslam'la birlikte Arabın hayata bakışı ve hayatı yaşayışı önemli ölçüde değişmiştir.

Şimdi yeni din İslam'ı kabulle birlikte, Arap toplumunda oluşan dinî aksiyon ve duyarlılıklar ile toplumun sosyo-kültürel yapısından kaynaklanan, kökleri İslâm öncesine kadar uzanan, birtakım toplumsal ve kültürel özelliklerin sanat alanındaki yansımalarını, etkilerini tahlil etmeye çalışalım.

³ Lewis, s.27-28; Çağatay, s. 98-109, 158-159; M. Çağrıncı, "VI. İslamdan Önce Araplarda Din/Arıp", TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1991, C.3, s.316-321.

⁴ Çağatay, s. 113, 148-150; N. M. Çetin, "IV.Edebiyat/Arıp", TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1991, C.3, s.286-291; İ.Aycan, "B.Musiki", Komisyon, Emeviler Dönemi Bilim Kültür ve Sanat Hayatı, Ankara 2003, s.111-113

⁵ K. A. C. Creswell, Early Muslim Architecture Umayyads, Vol. I, Oxford 1969, s.40; H. Djait, Al-Kufa, Paris 1986, s.100.; W. B. Kubiak, Al-Fustat, Cairo 1987, s.74; M. Hamidullah, İslam Peygamberi, (çev. S. Tuğ), İstanbul 1980, C.I, s.517; Aycan, s.121

⁶ Creswell, I, s.3-4; Kubiak, s.50-57; A. Akarca, Yunan Arkeolojisinin Ana Çizgileri-I Şehir ve Savunması, Ankara 1972, s.26-48; İ. H. Bayhan, Şehir Planlaması, İstanbul 1969, s.22-44; H. Gaube, Iranian Cities, New York 1979, s. 12-30; T. Yazıcı, "V.Sanat/Arıp", TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1991, C.3, s.309-310

⁷ İbn Sad, Muhammed b. Sad, et-Tabakâtü'l-Kübrâ, Beyrut,Tarihsiz, C.I, s.145; Ezrakî, Ebu'l-Velid Muhammed, Kâbe ve Mekke Tarihi, (çev. Y.V. Yavuz), İstanbul 1980, s.156; İbn Hişam, Abdülmelik b.Hişam, Siret-i İbn-i Hişam Tercemesi (çev. H. Ege), İstanbul 1985, C. I, s. 257; Y. Can, İslamın Kutsal Mabetleri, Samsun 1999, s.23-24

⁸ F.Erkoçoğlu, "3.İmar Faaliyetleri" Komisyon, Emeviler Dönemi Bilim Kültür ve Sanat Hayatı, Ankara 2003, s. 147-206; Y.Can-R.Gün, "Erken Dönem İslam Sanatında Dış Tesirler", İslamiyat, 2004, C.7, S.2, s. 115, 118-119; Y. Can, "İlk İslam Mescidlerine Genel Bir Bakış", Diyanet İlimi Dergi, C. 31, S. 4, Ankara 1995, s. 93-102

SOSYO-KÜLTÜREL VE DİNİ DUYARLILIKLARIN SANATTA YANSIMA BULDUĞU ALANLAR

1. Şehirleşme

İslâmlaşma olgusuyla birlikte Arap toplumunda hızlı bir şekilde yerleşik hayata geçiş süreci yaşanmıştır. Bunun elbette siyasî, askerî, ekonomik ve kültürel pek çok sebebi vardır. Fethedilen toprakları elde tutabilmek, oraya hükmedilmek, yeni fetihler için askerî üsler oluşturmak, vergi ve ganimetleri toplayabilmek yanında, yeni dinin gereklerinin eksiksiz ve sağlıklı bir şekilde yaşanabilmesi ve yeni muhataplara öğretilmesi için de yerleşim birimlerine, şehirlere ihtiyaç duyulmuştur.⁹ Konunun dinle ilgili boyutunu biraz açmak gerekirse, Cuma ve Bayram namazının ifa edilebilmesinin şartları arasında, bir yerde ikamet etme şartının aranması ile bu namazların topluca ve şehir hükmünde bir yerde kılınması zorunluluğu, beş vakit namazın da cemaatle kılınmasının teşvik edilmesi,¹⁰ bedevî Müslümanları yerleşik hayata geçmeye teşvik etmiştir. Bunun yanında yeni din İslâm'ın ilkelerinin, yani emir, tavsiye ve yasaklarının muhataplara öğretilmesi ihtiyacı da eğitim-öğretim faaliyetlerini gündeme getirmiş,¹¹ bu durum da yerleşik hayata geçişi olumlu yönde etkilemiştir.

2. Tasvir ve Tezyinat

İslâmlaşma sürecinin, şehirleşme dışında Müslüman Arabın sanat hayatına yansıyan ilk etkisi sanatın önemli bir kolunu oluşturan tasvir konusunda açığa çıkmıştır. Tasvir konusunda İslâmlaşma ile birlikte radikal bir kırılma yaşanmıştır. Bilindiği üzere, İslâm'ın tebliğcisi Hz. Muhammed'in, yeni dini insanlara tebliğ ederken karşılaştığı ilk önemli, temel problem tapınmanın kime, neye ve nasıl yapılacağı konusu olmuştur. Hz. Muhammed Tanrı ile aralarına putları koymuş şirk içindeki bir toplumdan, putlarını terk etmelerini ve yalnızca tek olan Tanrıya, Allah'a inanmalarını istemektedir. Tapınılan putlar ise büyük oranda tasvirin konusudur. Zira çeşitli malzemelerden tapınılan putların tasvirleri yapılmıştır. Hal böyle olunca yeni din İslâm ve onun tebliğcisi Hz. Muhammed, tevhidi inancı ikame için putlara ve dolayısıyla tasvire karşı çıkmak durumunda kalmıştır. Olaya Kurânî amaç ve tarihi koşullar ışığında bakıldığında görülecektir ki, karşı çıkan şey tapınılan put objesi olmuş tasviridir. Karşı çıkış, tepki bizatihi mahiyet olarak tasvir olgusuna değildir. Ancak o günkü Arap toplumunda putperestlik dışında, ondan bağımsız olarak gelişmiş bir tasvir sanatı söz konusu olmadığından tepki de ayırım veya istisna ihtiyacı da duyulmamıştır.¹²

⁹ G. Marçais, "L'Urbanisme Musulman", aynı yazara ait, *Melanges d'Histoire et Archeologie de l'Occident Musulman*, Alger 1957, Vol. II, s. 219-220; G. E. Grunebaum, "The Structure of the Muslim Town", *Islam, Essays in the Nature and Growth of a Cultural Tradition*, 1955, Vol. 57, No 2, s. 141; R. Hassan, "The Nature of Islamic Urbanization: a Historical Perspective", *Ekistics*, 1971, Vol. 31, No 182, s. 61-62; W. Marçais, "L'Islamisme et La Vie Urbaine", aynı yazara ait, *Articles et Conférences*, içinde, Paris 1961, s. 59; E. Pauty, "Villes Spontanées et Villes Créées, en Islam", *Annales de l'Institut d'Etudes Orientales*, 1951, s. 59

¹⁰ Cuma ve bayram namazının ilgili şartları ile vakit namazlarının cemaatle kılınmasının teşvik edilmesi konusu için bkz. Komisyon, TDV İlmihal, İstanbul 1998, C. I, s.270-271, 294-296, 306

¹¹ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, s.827-842; A. Çelebi, *İslamda Eğitim Öğretim Tarihi*, (çev. A.Yardımlı), İstanbul 1976, s. 97-98

¹² Bu konuda geniş bilgi için bkz. N. Çam, *İslamda Sanat Resim ve Mimari*, Ankara 1994, s.30-75; Y. Can, *Kur'an'ın Penceresinden Vahiy-Arkeoloji ve Sanat İlişkisi Üzerine Bir Deneme*, Samsun 1996, s.41-50; M. Ş. İpşiroğlu, *İslamda Resim*, İstanbul 1973, s.15-40; O. Keskiöglü, "İslamda

Tevhidi inancı ikame için tasvire yönelik bu tarihsel, arzı tepki, zamanla yasaklanma illetinin ötesinde, başka ilâve gerekçelerle de ilişkilendirilmiş ve biraz da ihtiyatlı olmak adına sürekli kılınmıştır.¹³ Kimi İslam hukukçuları tasvire yönelik dinî tepkinin gerekçesine, bu sanat dalının faydasız bir iş olup, kısmen israf kapsamında görülebileceği tezini de eklemişlerdir.¹⁴ Tasvire yönelik tepki, İslam sanatından tasvirin büyük oranda dışlanması sonucunu doğurmuştur. Şimdi bu dışlanma sürecinin İslâm'ın ilk yıllarında yaşanan bazı yansımalarını kısaca zikrelelim.

İslâm Peygamberi Hz. Muhammed Mekke'yi fethettiğinde ilk iş olarak, o zamana kadar Kâbe'nin içinde ve etrafında bulunan Kureyş'e ve diğer kabilelere ait putları kırdırılmıştır.¹⁵ Yine Mekke'nin fethi sırasında, 607-608 yıllarında Kureyş tarafından yeniden inşa edilen Kâbe'nin tavanını taşıyan ahşap direkler üzerine işlenmiş, Hz. İbrahim, Hz. İsmail, Hz. İsa ve Hz. Meryem ile melekleri resmeden tasvirler İslam Peygamberi'nin emri ile kazınmıştır.¹⁶ Kanaatimiz odur ki, bu tasvirlerde resmedilen peygamberler de rastgele seçilmemişlerdir. Zira adı geçen peygamberlerden Hz. İbrahim ve oğlu Hz. İsmail Araplar'ın büyük saygı ve sevgi beslediği, ataları olarak kabul ettiği insanlardır. Resimde Hz. İbrahim, elinde fal okları atar vaziyette, oğlu İsmail ise at üstünde insanlara ödülleri dağıtır şekilde gösterilmiştir.¹⁷ Resme konu olan fal okları eşliğinde ödül dağıtılması olayı, Kuran'a da yansıyan ve yasaklanan eski bir Arap adeti ile ilgilidir.¹⁸ Hz. İsa ve Hz. Meryem'in tasvirlerinin ise Kureyş ile ilgili olmadığını düşünüyoruz. Bu tasvirlerin, Kureyş'in Kâbe'yi inşa işini havale ettiği Bizanslı usta Bâkûmu'r-Rumî ile Kıptî marangoz, ya da inşa işinde kullanılan ahşap malzemeyle ilgili olması muhtemeldir. Konu ile ilgili haberde, Kâbe'nin inşasında kullanılan malzemenin, kilise onarımına giden Kızıldeniz sahilinde karaya oturup tahrip olmuş Bizans'a ait bir gemiden tedarik edildiği belirtilmektedir.¹⁹

Kaynaklarda değişik ayrıntılarla karşımıza çıkan bir rivayette İslam Peygamberi Hz. Muhammed'in, evinde namaz kılarken tam karşısında duran ve üzerinde tasvirler bulunan bir perdeyi ya da örtüyü, kendisini rahatsız ettiği gerekçesiyle kaldırdığı belirtilmektedir. Bu rivayetin bazı varyantlarında geçen bir ilâvede Hz. Aişe'nin söz konusu perdeyi yerinden kaldırıp, bu perdeden yastık yaptığı Hz. Muhammed'in de bu yastıkları kullandığı beyan edilmektedir.²⁰ Zikredilen olayla ilgili ilâve bilginin, yukarıda tasvire yönelik tepki konusunda izah etmeye çalıştı-

→ →

Tasvir ve Minyatürler", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1961, C.IX, s.11-23.

¹³ H. Karaman, *Günlük Hayatımızda Helaller ve Haramlar*, İstanbul 1979, s.65; Yusuf el-Kardavi, *İslam'da Helal ve Haram*, (çev. M. Varlı), İstanbul 1974, s.174; M. Sabri Efendi, *Meseleler*, İstanbul 1978, s.65-66

¹⁴ Kardavi, s.174; Karaman, s. 65; Sabri Efendi, s. 65-66

¹⁵ Belazuri, Ahmed b. Yahya, *Fütûhu'l-Büldân*, (Çev. M. Fayda), İstanbul 1982, s.57-58; Ezraki, s.160-163; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, C.I, s.76

¹⁶ Belazuri, s.58; Ezraki, s.161-162; Mesudi, Ebu'l-Hasan Ali b.Hüseyin, *Mürücu'z-Zeheb*, Kahire 1964, C.II, s. 278

¹⁷ Mesudi, II, s.278

¹⁸ Çağatay, s.140. İlgili Kuran ayetinde fal okları atılması içki ve kumarla birlikte şeytan işi işler olarak nitelendirilmiştir. Bkz. Kuran 5/90

¹⁹ Can, *İslamın Kutsal...*, s.23-26, s. 48'de not 32

²⁰ Zebidi, Zeynüddin Ahmed b. Ahmed, *Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi*, (Çev. A. Naim-K. Miras) Ankara 1980, C. 6, s. 414-416; TDV İlmihal, II, s.99-100

ğımız tespitimizi doğrulayan bir boyuta sahip olduğunu hatırlatmak isteriz.

Erken dönem İslâm toplumunda görmeye başladığımız bu tasvirden kaçış süreci, Müslümanlar tarafından basılan paralara, hatta halifelerin giydiği trazlara kadar uzanmıştır. İlk yıllardaki tasvirli Bizans ve Sasani paralarını kullanan Müslümanların bir süre sonra, kendi paralarını basmaya başladıklarında, giderek artan bir hassasiyetle paralarda tasvire pek yer vermedikleri, paralar üzerinde daha çok dinî ibarelerin yer aldığı görülmektedir.²¹ Esasen Bizans ve İran hükümdarlarına ait bir gelenek olan ve Emevilerle İslâm devlet başkanlarının da giymeye başladığı traz denilen cübbeler üzerinde de, Bizans ve İranlılarda olduğunun aksine tasvire yer verilmemiştir.²²

1. Erken Emevi dönemi sikkesi

2. Erken Emevi dönemi sikkesi

3. Halife Abdülmelik zamanında basılmış bir sikke

4. Halife I. Velid zamanında basılmış bir sikke

Erken dönem İslâm toplumunda görülen tasvire yönelik tepki, İslâm'ın varlık, hayat ve Tanrı tasavvuruyla birleşerek, zaman içinde İslâm sanatında yeni açılımlara sebep olmuştur. Bir taraftan vahiy yani Kuran dili olan Arap alfabesiyle "hat" ismiyle bilinen yeni bir sanat uğraşı yaratılırken, diğer taraftan somuttan soyuta doğru yönelmiş, insana aczini, varlığın fizik ötesine taşan boyutunu ve Tanrı'nın büyüklüğünü hatırlatan, nebatî ve hendesî karakterli girift örgülü yeni bir süsleme anlayışı ortaya konmuştur. Emeviler döneminde henüz çimlenme ve oluşum aşamasını yaşayan, Batılıların "arabesk" diye isimlendirdikleri bu anlayışın olgunlaşmış bir örneği, Şam Ümeyye Camii'nin geometrik tasarımlı pencere kafesleridir. Kayravan Seydi Ukba Camii ve Mişatta Sarayı'nda karşımıza çıkan, bir motifin sürekli tekrarıyla oluşturulmuş nebatî süsleme örnekleri ile Hırbetü'l-Mefcer'deki hamamda görülen geometrik desenli mozayik döşemeyi ise zikrettiğimiz oluşumun, henüz olgunlaşmamış ilk adımları olarak mütalaa etmek mümkündür.

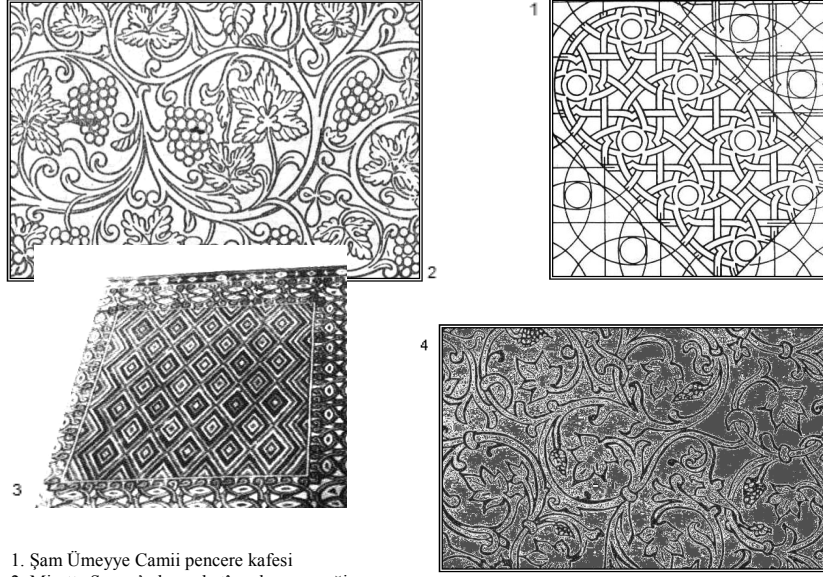
²¹ Belazuri, s. 686; M. Söylemez, Bedevilikten Hadariliğe Küfe, Ankara 2001, s.260-261; İ.Aycan-İ.Sançam, Emeviler, Ankara 1993, s.124; H.G. Yurdaydın, İslam Tarihi Dersleri, Ankara 1982, s.21

²² B. Üçok, İslam Tarihi Emeviler-Abbassiler, Ankara 1979, s.53,145-146

3. Kent Dokusu

a) Cuma Camii

Erken dönem İslâm şehirlerinde kentsel yapıyı düzenleyen günümüzdeki belediyeler benzeri kurumlar mevcut değildir.²³ Hisbe teşkilatının ve bu kurumun muhtesip ismiyle bilinen yetkilisinin imar işleriyle ilgili sorunlarla ilgilendiği bilinmekle birlikte, bu kişinin ve kurumunun ilk dönemlerdeki görevinin genel anlamda çirkin ve kötü işleri engellemek, güzel ve iyi işleri teşvik etmek olduğu ve daha çok şehirlerdeki ticari hayatı denetlediği, imar işleriyle de iyi fiil, kötü fiil bağlamında sadece problem söz konusu olduğunda ilgilendiği anlaşılmaktadır.²⁴ Dolayısıyla bir tespit olarak belirtmek gerekirse, erken dönem İslâm kentlerinde, Cuma camii ile darü'l-ımaranın konumu ve kabilelerin oturacağı bölgelerin

1. Şam Ümeyye Camii pencere kafesi
2. Mişatta Sarayı'ndan nebatî süsleme örneği
3. Hirbetü'l-Mefcer hamamdan mozaik döşeme
4. Kayravan Seydi Ukba Camii'nden nebatî süsleme örneği

tespit ve tayininde, halife, vali gibi iktidar sahiplerinin bazı müdahaleleri²⁵ söz konusu olmakla birlikte, kentsel yapıyı belirleyen etken faktör şehir halkının talep ve tercihleri olmuştur. Hal böyle olunca bireylerin ve mensup oldukları

²³ A. Raymond, *Grandes Villes d'Arabes a l'Epoque Ottomane*, Paris 1985, s.119; S. M. Stern, "The Constitution of the Islamic City", *The Islamic City*, ed., A. H. Hourani-S. M. Stern, Oxford 1970, s. 30; K.Goş, "İslam Şehrinin Yeniden Planlanması", İslam Mimari Mirasını Koruma Konferansı, Bildiriler, İstanbul 1985, s. 51; G. Marçais, "La Conception des Villes Dans l' Islam", *Revue d'Alger*, 1945, s. 532

²⁴ Y. Z. Kavakçı, *Hisbe Teşkilatı*, Ankara 1975, s.51-52, 77-78 vd.; R. Levy "Muhtesip", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1979, C. 8, s. 532-533

²⁵ Belazuri, s.394, 396, 491, 501; Taberî, Muhammed b. Cerir, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Muluk*, Beyrut 1987, C. II, s.479; Makrizi, Ahmed b. Ali, *Kitabü'l-Mevaiz ve'l-İtibar bi Zikri'l-Hitati ve'l-Asar*, Beyrut Tarihîsiz, C.I, s.297; Can, *İslam Şehirlerinin...*, s.50-51, 63, 71

kabilelerin dinî, sosyal ve kültürel hassasiyetleri ile kentsel yapının vazgeçilmez gerekleri, İslâm şehrinin fiziki yapısını birlikte tayin etmişlerdir.

Haftada bir kere Cuma günü cemaatle kılınan Cuma namazına yüklenen büyük önem ve bu namazın şehir hükmünde bir yerleşim biriminde ve aynı zamanda bir belde ya da şehirde yalnız bir yerde kılınması keyfiyeti,²⁶ Cuma camiini İslâm şehir dokusunda belirleyici bir unsur haline getirmiştir. Hz. Muhammed'in şahsında ortaya çıkan imam=hükümdar olgusu ve buna bağlı olarak Cuma caminin üslendiği siyasî misyon da,²⁷ İslâm kentinde Cuma camiinin önemini artıran ilâve bir faktör olmuştur.

İslâm'ın ilk yıllarında Cuma namazının bir belde ya da şehirde yalnız bir yerde kılınması zorunluluğu, Cuma camiini şehrin merkezine oturtmuştur. Zira takdir edileceği üzere, bir şehirde halkın makul bir ölçü ile en kolay şekilde toplanabileceği yer şehir merkezidir.²⁸ Cemaatle kılınması Cuma namazı gibi fıkhi anlamda bir zorunluluk arzetmemekle birlikte, vakit namazlarının topluca kılınmasının tavsiye edilmiş olması nedeniyle, şehrin mahallelerinde mahalle mescitleri kurulmuştur. Bu mescitler de yine aynı gerekçelerle mahallelerin merkezinde yer almışlardır. Gerek şehir merkezindeki Cuma camiinin, gerekse mahalle merkezlerinde konumlanmış mescitlerin önlerinde cemaatin namaz öncesi ve sonrasında kullanımı için meydanlar düzenlenmiştir.²⁹

Cuma namazıyla ilgili, erken dönemlerde geçerli bazı fıkhi şartlar ile caminin formel yapısı arasında ilişki kurulduğu ve erken dönem camilerinin genellikle çok ayaklı bir yapı tarzını benimsedikleri belirtilmektedir. İslâmın doğuşundan itibaren yaklaşık iki asırlık süre içinde bir şehirde yalnız bir camide Cuma namazının kılınması zorunluluğu, Cuma camilerinin artan cemaate bağlı olarak sürekli genişletilmesini gerekli kılmış ve giderek çok büyük mekanlara sahip camiler ortaya çıkmıştır.³⁰ Bazıları, erken dönem camilerinin çoğunun, ilk örneğini "zulla" ismiyle Mescidü'n-Nebi'de gördüğümüz çok ayaklı, ilâveye müsait bir yapı tarzını benimsemiş olmalarının, sürekli genişletilen cami formuna uygun düştüğünü ve tercih edildiğini belirtmektedirler.³¹

Bunun yanında bazı dinî ilkeler ve tavsiyelerin de erken dönem cami mimarisinde etkili olduğu gözlenmektedir. Mısır Valisi Amr, Fustat Camii'ne biraz

²⁶ Bu şart, zamanla şehirlerin fazlaca büyümesi ve buna bağlı olarak tüm cemaati bir camide toplamının zorluğu karşısında yumuşatılmış ve bir şehirde birden çok camide Cuma namazı kılınmasına cevaz verilmiştir. Bkz. V. Zuhayli, İslâm Fıkıh Ansiklopedisi, (çev. Komisyon), İstanbul 1994, C.2, s.381-385; TDV İlmihal, I, s.296-297.

²⁷ M.Hamidullah, İslâm Müesseselerine Giriş, (çev. İ.S.Sırma), İstanbul 1981, s.56, 64-88; J. Sauvaget, La Mosquée Omeyyade de Medine, Paris 1957, s. 122-125; N. Çam "İslâm'da Bazı Fıkhi Meselelerin ve Mezheplerin Türk Cami Mimarisine Tesiri", Vakıflar Dergisi, 1988, Sayı 20, s.377-378; Y. Can, "Cuma Mescidi-Darü'l-İmara İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme", Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1996, Sayı 8, s. 128

²⁸ İnsanlık tarihi boyunca, sadece cami değil, başka dinlere ait mabetlerin de genellikle yerleşim birimlerinin merkezinde konumlandıkları görülmektedir. Bkz. A. E. Egli, Şehirciliğin ve Memleket Planlamasının Esasları, Ankara 1957, s.200

²⁹ Can, İslâm Şehirlerinin ..., s.55, 65, 77, 112

³⁰ Çam, a.m., s.378-379

³¹ O. Grabar, İslâm Sanatının Oluşumu, (çev. N. Yavuz), İstanbul 1988, s.90; Çam, a.m., s.379. Öte yandan çok ayaklı yapı tarzına, Arapların pek de yabancı olmadıkları "sakife" diye bilinen, sundurmaya benzer bir forma sahip gölgeliği kullandıkları bilinmektedir. Bkz. Taberi, II, s.241

yüksekçe bir minber yaptırmıştır. Hz. Ömer, hutbe sırasında, cemaatin Amr'ın ayakları altında kaldığı gerekçesiyle bu minberi İslâmî edebe, tavazua aykırı bulmuş ve yüksekliğinin biraz azaltılmasını istemiştir.³² Yine camilerde cemaatle namaz kılınırken, ön safta namaza durmanın teşvik edilmiş olması,³³ özellikle erken dönem camilerinin planlama olarak, daha çok enine gelişmiş bir düzenlemeyi tercih etmelerine vesile olmuştur.³⁴ Bu konuda ayrıca Hz. Muhammed tarafından kurulan Mescidü'n-Nebi'nin formunun, daha sonra inşa edilen camilerde, Peygamberin sünnetine uyma adına, misyon ve form olarak örnek alındığını ve bu tutumun da erken dönem cami mimarisini etkileyen önemli bir faktör olduğunu belirtmek isteriz.

b) Darü'l-İmara

Erken dönem İslâm toplumunda din işleriyle devlet işlerinin tek elden yürütülmüş olması, devlet başkanı ile valilerin oturduğu darü'l-imarının şehir merkezini oluşturan Cuma camisinin yanı başında konumlanmasına sebep olmuştur. Bilindiği üzere, İslam Peygamberi Hz. Muhammed Medine'ye hicret sonrasında, kendisine inananlarla birlikte devletini kurmuştur. Toplumuna hem dinî önderlik hem de siyasî önderlik yapmıştır. İki farklı görevi üstlenmesi sebebiyle onun Medine'de oturduğu ev ile cemaatına imamlık yaptığı cami yan yana inşa edilmiştir.³⁵ Erken dönem İslâm kent dokusunun bu iki önemli unsurunu, Hz. Muhammed'den sonra da aynı gerekçelerle, fonksiyonellik ve nebevi gelenek gereği pek çok İslâm şehrinde yan yana konumlanmış olarak buluruz.³⁶ Devlet başkanı ya da vali=imam olgusundan kaynaklanan bu birliktelik, zamanla fonksiyonelliği öne çıkaran formel bir yapısal düzene de ulaşmış görünmektedir. Basra, Kûfe ve Fustat örneklerinde olduğu gibi, Cuma camisinin kiblesi tarafına alınan ve camiye bitişik olarak inşa edilen darü'l-imaradan, caminin kible cephesinde açılan küçük özel bir kapı vasıtasıyla, devlet başkanı ya da valinin kolay ve güvenli bir şekilde camiye girişi sağlanmıştır. Ayrıca cami içinde, kible cephesine yakın bir konumda, devlet başkanı ya da vali ile yakınlarının güvenli bir şekilde namaz kılabilmesi için "maksûre" isimli özel mimarî bir birim oluşturulmuştur.³⁷

Cami darü'l-imara beraberliği, dolaylı bir şekilde darü'l-imaraya bağlı divanlar, emirlik hamamı ve beytü'l-mal gibi diğer idari nitelikli mimari unsurların da darü'l-imara ile birlikte cami etrafında yer alması sonucunu doğurmuştur.³⁸

İslam Peygamberi Hz. Muhammed ile başlayan yönetim anlayışının sonucu

³² E. Reitemeyer, Die Stadtgründungen der Araber im Islam, Munich 1912, s.105; Erkoçoğlu, s.164

³³ Zebidi, 2, s.575

³⁴ Genel bir eğilim olarak camiler enine gelişmiş bir formu tercih ederken, Hıristiyan mabedi kiliseler, o dinin ayin icra düzenine bağlı olarak, boyuna gelişmiş bir mekan düzenlemesine sahip olmuşlardır. (Y. Demiriz, "Erken İslam Sanatı", <http://www.istanbul.edu.tr/Bolumler/guzelsanat/islam-sanati.htm>, s.1; Çam, a.m., s. 375)

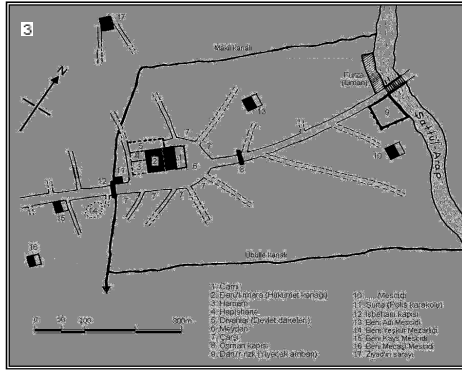
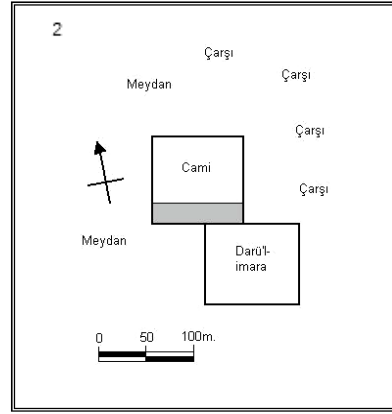
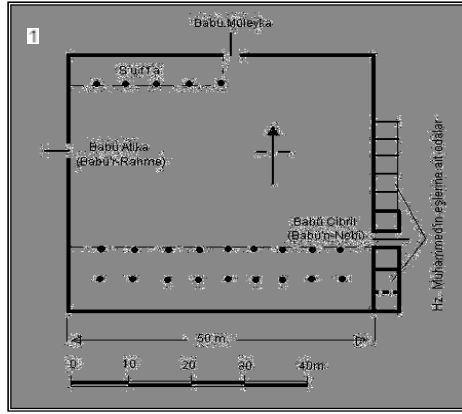
³⁵ İbn Sad, I, s.240, 499-500; İbnü'l-Esir, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed, İslam Tarihi, (Çev. A. Ağırakça-A. Özeydin ve Diğerleri), İstanbul 1985, C. II, s.109; Samhudi, Nureddin Ali b. Abdullah, Hülasatü'l-Vefa, Medine H. 1285, 131-145; Creswell, I, s. 7-9

³⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz.Can, "Cuma Camii-Darü'l-İmara..." ; Can, İslam Şehirlerinin..., s.45, 56, 65, 72, 76, 80, 103-112

³⁷ Belazuri, s.396-397,499; Can, İslamın Kutsal..., s.103-104; Can, "Cuma Camii-Darü'l-İmara..." , s.124-126

³⁸ Can, İslam Şehirlerinin..., s. 56,65,111-112

olarak karşımıza çıkan cami darü'l-ımarâ beraberliğinin, Emeviler döneminin ortalarından itibaren zedelendiği ve son dönem Emevi halifelerinden bir çoğunun bu beraberliği devam ettirmedikleri gözlenmektedir.³⁹

1. Mescidü'n-Nebi ve Hz. Muhammed'in eşlerine ait odalar (Y. Can, İslâmın Kutsal Mabetleri)

2. Kûfe Camii ve Darü'l-İmarası (H. Djait, Al-Kufa)

3. H. I-II/M.VII-VIII. yüzyıllarda Basra şehir merkezi (Y.Can, İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı)

Bu durumun elbette bazı sebepleri vardır ve konunun öncelikle toplumda yaşanan değişimlerle yakın ilişkisi olmalıdır. Ganimet mallarıyla ve fetihle ulaşılan yeni kaynaklarla zenginleşen devletin yöneticileri, kalitesi yüksek binalar yaptırmaya, yani mimariye kaynak ayırabilecek duruma gelmişlerdir. Ayrıca fethedilen Bizans ve İran topraklarında karşılaşılan seviyesi yüksek mimari karşısında hissedilen duygular da onları mimaride atılım yapmaya, Bizans ve İran mimariyle yarışa sevk etmiştir.⁴⁰ Bunların yanında, zikrettiğimiz etkenlere ilâve olarak, Emeviler döneminde, bilhassa dönemin ortalarından itibaren bazı İslâmî hassasiyetlerin zayıflaması, eğlence ve iştret alemlerinin yönetici sınıf arasında yaygınlaşması,⁴¹ darü'l-ımarânın fonksiyonel olarak Cuma camii yanından alınarak halkın nüfuzundan uzak noktalara, çöllere taşınması sonucunda etkili olmuştur.

³⁹ Can, "Cuma Camii-Darü'l-İmarâ...", s.127-128

⁴⁰ Çam, a.e., s.171; Grabar, s.68; A.E. Beksaç, "F. Sanat/Emeviler", TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1995, C.11, s. 106; Aycan, s.114; J. Pedersen, "Mescid", İslam Ansiklopedisi, İstanbul. 1993, C. 8, s. 24

⁴¹ Aycan-Sarıçam, s.26, 72-87, 90, 93; Aycan, s.111; Söylemez, s. 311-318; Yurdaydın, s.19-20; Hitti, C.2, s.358

Bu dönemde kimi halifelerin devlet işlerini zaman zaman çölde, vahalarda, kendileri için inşa ettirdikleri malikanelerde yürütmeyi tercih ettikleri anlaşılmaktadır. Kanaatimiz odur ki, işret ve eğlenceye düşkün idareciler, halkın gözetim ve denetiminden, dolayısıyla tepkisinden uzak kalabilmek için, halktan uzakta, şehir dışında ikamet etmeyi tercih etmiş olmalıdırlar. Saraylardan bazılarının iç tezyina-

1. Emevi yapısı çöl sarayı Kusayr-ı Amra

2. , 3. Kusayr-ı Amra'dan erotik tasvirler

tında yer alan erotik tasvirler ile rakseden ve müzik aleti çalan figürleri tezimizi güçlendirilen unsurlar olarak görmek mümkündür.⁴² Grabar da dolaylı bir şekilde izaha çalıştığımız hususu doğrular bir tespitte bulunmaktadır. O, çölde kurulmuş saraylar ile kent içinde bulunan sarayları mimari dekorasyon açısından kıyaslayarak, kent içindeki sarayların oldukça sade kaldıklarını ifade etmekte ve bu durumun, hükümdarların kent içi saraylarda gösterişten kaçındıklarını ortaya koyduğunu söylemektedir.⁴³

Darü'l-ımaranın Cuma camiinin yanından alınarak çöllere taşınmasında, ba-

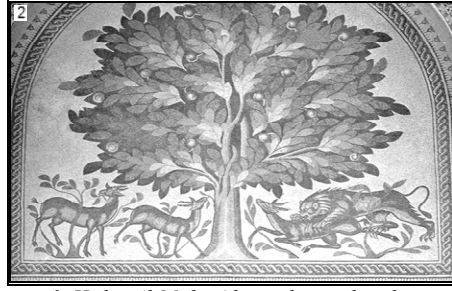
⁴² Çam, a.e., s.181; S.K.Yetkin, İslam Mimarisi, Ankara 1965, s.30-39; Grabar, s.124-126. Çam, Emevi saraylarındaki resimlerde görülen dini aykırılıkların onların hayat anlayışlarını yansıttığını söylerken, Grabar söz konusu sarayları keyif sürülün yapılar olarak nitelemektedir. Bkz. Çam, a.e., s.181; Grabar, s.71

⁴³ Grabar, s.127

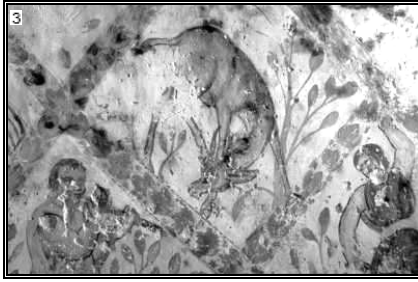
zılarının da belirttiği gibi, Arap idarecilerin geçmiş kültürlerinde var olan bedevî yaşam tarzına özlem duymalarının da önemli payı olmalıdır.⁴⁴ Henüz büyük çoğunluğu kentli olamamış, kentli olanlarının da geçmişle zihinsel bağlarının hala canlı ve diri olduğu bir toplum için bu normal bir olgudur. Çölde kurulmuş Emevi saraylarından bazılarının av köşkleri olarak vasıflandırılmasını ve bazı saray süslemelerinde gördüğümüz deve ve av tasvirlerini⁴⁵ de bu bağlamda deliller olarak mütalaa etmek mümkündür. Grabar kimi sarayların iç mekan tasarımlarında görülen sadeliği ve konfora ilişkin hiçbir belirtinin bulunmayışını, bir ihtimal olarak, Emevi hükümdarlarının bedevî kültürüne olan yakınlığına, ilgisine bağlamaktadır.⁴⁶

1. Kusayr-ı Amra'dan deve tasviri

2. Hurbetü'l-Mefcer'den av hayvanlarıyla zenginleştirilmiş bir tasvir

3. Kusayr-ı Amra'dan av hayvanı muhtevî bir tasvir

4. Kasrü'l-Hayri'l-Garbi'den bir av sahnesi tasviri

İsrafın ve lüksün din tarafından reddedilmesi, yanlış bulunması, mimari üzerinde etkili olmuş ve erken dönemde yapılan veya yapılmak istenen bazı lüks darü'l-imaralar, bu konuda fazlaca duyarlı idarecilerin tepkisine maruz kalmıştır. Örneğin Hz. Ömer'in Kûfe Valisi Sad b. Ebi Vakkas, Kûfe'de, devşirme süslü bir kapı ile donatılmış biraz görkemli bir emirlik sarayı yaptırmış, durumu öğrenen Hz. Ömer, halk sıradan evlerde otururken, valinin böyle gösterişli bir saray yaptırmasına karşı çıkmış ve sarayın yakılarak tahrip edilmesini emretmiştir.⁴⁷ Bu konudaki bir diğer haber halife Ömer b. Abdülaziz dönemiyle ilgilidir. Dönemin Basra Valisi Adiy b. Ertat, valilik konağının üst kısmını yükseltmek ve yapıya

⁴⁴ Grabar, s.111-112, 117-118; L.V.Vaglieri, "Raşid Halifeler ve Emevi Halifeleri" (çev. İ. Kutluer) İslam Tarihi, ed. P.M. Holt-B.Lewis-A.K.S. Lambton, İstanbul, 1997, C. I, s. 112; Beksac, s.105; G. Marçais, "La Conception...", s.527

⁴⁵ Yetkin, s.30-45; Vaglieri, s.112. Bedevî Arapın hayatında av önemli bir yer tutmaktadır. Bkz. Özyıldırım, s.322; Yazıcı, s.313.

⁴⁶ Grabar, 116-117

⁴⁷ Belazuri, s.398; Taberi, II, s.479; İbnü'l-Esir, II, 484

çardaklar ilâve etmek istemiş, fakat halife bu işe, israf olur, hakkaniyet duygusu zedelenir gerekçesiyle müsaade etmemiştir.⁴⁸

c) Çarşı

Cuma camii'nin yakın çevresi çarşılarla kuşatılmıştır. Konum bakımından, Cuma camii ile çarşılar arasında istisna kabul etmeyen bir birliktelik, bir yakınlık söz konusudur.⁴⁹ Camiye gelen cemaatin potansiyel müşteri olarak düşünülmüş olması, bu konumlanmanın en önemli etkeni olmalıdır. Caminin yer aldığı şehir merkezinin sunduğu ulaşım kolaylığı ile güvenlik duygusunu da ilâve etkenler arasında saymak mümkündür. İslâm şehrinde ticaret ve çarşılar çok önemli bir yere sahiptir. Kanaatimiz odur ki, İslâm şehrinde ticaretin öne çıkmasının ve cami-çarşı ilişkisinin bazı özel sebepleri de vardır.

Bilindiği üzere, Araplar özellikle de İslâm'ın ilk muhatabı olan Hicaz Arapları İslâm öncesi dönemden beri ticari faaliyetlerle yakından ilgilidirler. Bunun yanında erken dönem İslâm coğrafyası da ticari yollar üzerinde bulunmaktadır.⁵⁰ Bunlara ilâveten, ticaret, erken dönem İslâm dünyasında din ile din büyüklerinin nezdinde itibarlı bir yere sahip bulunmaktadır. Örneğin dinî naslarda faiz reddedilirken ticaret meşru önemli bir iş kolu olarak vasıflandırılmaktadır.⁵¹ Ayrıca bilindiği gibi, Hz. Muhammed ile eşi Hz. Hatice, Hz. Ebubekir, Hz. Osman ve daha pek çok önde gelen seçkin Müslüman ticaretle uğraşmışlardır.⁵² Öte yandan İslâm şehirlerinde çok belirgin bir özellik olarak öne çıkan cami+çarşı beraberliği dinî bir boyuta da sahip görünmektedir. Örneğin kimi İslam hukukçusu, bir yerde Cuma namazının kılınabilmesinin şartları arasında sayılan, yerleşim birimi şartını izah ederken, o yerde temel ihtiyaçların karşılanabilmesini ve ticaret yapılıyor olmasını zorunlu görmektedir.⁵³

d) Mahalle

Arap toplumunda mevcut güçlü kabile kültürü, şehirlerin mahalle düzeninin kabile esasına göre şekillenmesini zorunlu kılmıştır. D. Kuban'a göre İslâm şehrinin en belirgin özelliği onun mahallelere bölünmesidir. Bunu doğuran etken ise toplumda mevcut dinî ve etnik ayrılıklardır.⁵⁴ Erken dönem İslâm şehirlerinin hemen hepsinde halk, şehrin mahallelerine kabile esasına göre yerleştirilmiştir. Şehir adeta kabile ya da birbiriyle akraba kabile gruplarından oluşan kantonlara ayrılmış gibidir.⁵⁵ Örneğin bir habere göre, Fustat'ta kuruluşu takip eden ilk yıllarda, kabilelerin oturdukları mahalleler birbirinden boş sahalarla ayrılmıştır.⁵⁶ Bir başka haberde ise mahalleler arasındaki ayırımın kazıklarla belirlendiği riva-

⁴⁸ Erkoçoğlu, s.173

⁴⁹ Can, İslam Şehirlerinin ..., s.123-133. Bu konuda geniş bilgi için bkz. A. T. Yüksel, İslamın İlk Döneminde Ticari Hayat, İstanbul 1999

⁵⁰ Çağatay, s.112, 152-157; Lewis, s.17-34; Hamidullah, İslam Peygamberi, I, s. 999-1014; Watt, s.8-10; Özaydın, s.323

⁵¹ Kuran 2/275; Zebidi, C. 6, s.336-350, 369-371

⁵² İbni Hişam, I, s.250; H. İ. Hasan, Siyasî-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi, (çev. İ. Yiğit ve S. Gümüş) İstanbul 1985, C.I, s.100,266; Çağatay, s.154-157

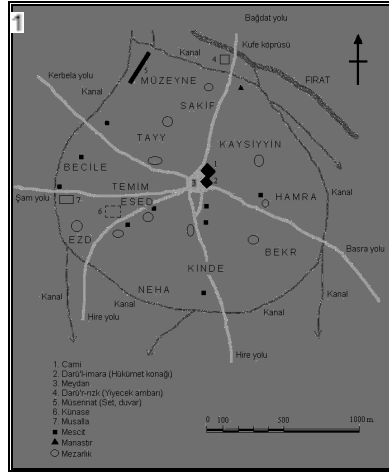
⁵³ Zebidi, 3, s. 44-45 Die Stadtgründungen der Araber im Islam, Munich 1912,

⁵⁴ D.Kuban, Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler, İstanbul 1995, s.166

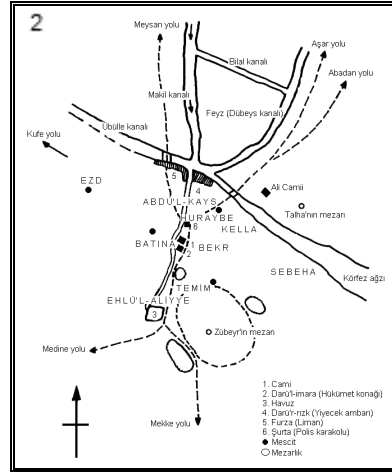
⁵⁵ Geniş bilgi için bkz, Can, İslam Şehirlerinin..., s. 36,40, 54, 64, 71, 80, 133-136

⁵⁶ Reitemeyer, s.104; M. Raitcheuitch, Le Caire, Caire 1971, s.18; J. Jomier, "Al-Fustat", Encyclopedie de l'İslam, Paris 1977, Tome II, s. 980

yet edilmektedir.⁵⁷ Küfe'de de ilk yıllarda, kabilelerin şehir merkezine ulaşımını sağlayan ana yollardan bir kısmının, ulaşım yanında ikinci bir işlev olarak, bazı kabilelerin ikamet mahallelerini birbirinden ayırdıkları anlaşılmaktadır.⁵⁸

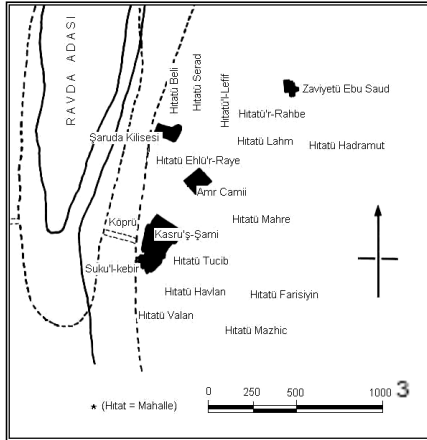

1. H.I-III./M.VII-IX. yüzyıllarda Küfe
(L. Massignon, "Explication du Plan de Kufa",
Opera Minora III)

2. H.I-IV./M.VII-X. yüzyıllarda Basra
(L. Massignon, "Explication du Plan de Basra",
Opera Minora III)

Fetihlerle birlikte farklı din ve ırklara mensup toplulukların da İslam topluma dahil olması, şehirlerde gördüğümüz kabile = mahalle esasına dayanan ayırma, farklı din ve ırk ayırımını da ilâve ettirmiştir. Örneğin ilk dönemlerde Küfe'de Yahudiler ve Hıristiyanlar'a ait iki ayrı mahalle bulunuyordu. Hıristiyanlar'a ait mahalle Daru'r-Rumîyyun ismiyle biliniyordu.⁵⁹

3. İlk yıllarda Fustat (M. Raitcheuitch, Le Caire)

Erken dönem İslâm şehirlerinde her mahallenin, daha doğru bir ifadeyle her kabilenin kendine has bir mescidi ve mezarlığı mevcuttur. Mescit ve mezarlıklar çoğu kere kabilenin adıyla anılmaktadır.⁶⁰ Bu durum, İslâm öncesi Arap toplumunda mevcut güçlü kabilecilik anlayışının, kentsel düzenlemede açığa çıkmış bir diğer yansımasıdır.

Toplum nezdinde mevcut, üstünlük ve saygınlıkla ilgili kabullere dayanan toplumsal statü farklılığı, kabilelerin şehir dokusu üzerindeki konumlarında

⁵⁷ M. Cezar, Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık, İstanbul 1977, s.89

⁵⁸ Taberi, II, s.479-480

⁵⁹ Söylemez, s.59, 61, 64

⁶⁰ Can, İslam Şehirlerinin..., s.41, 55, 61, 66, 68-69, 72, 81, 108, 143

belirleyici olabilmektedir. Örneğin Kureyş, Hicaz veya sancak ehli olarak isimlendirilen ilk Müslümanları ve yönetici sınıfı muhtevi kabile grubu pek çok şehirde camiye yakın bir konumu işgal etmiştir.⁶¹

İslam şehrinde Cuma camii, darü'l-imara ve çarşıların bulunduğu merkezî bölge, kabile kültürünün pek etkili olamadığı nötr bir sahadır.⁶² Zira geceleri kısmen ikamet edilmeyen, iş ve dükkan sahibi farklı kabile mensubu kişilerin bulunabildiği bu bölge, şehir halkının müştereken sahiplendiği bir yerdir. Merkezî bölgede, bahsettiğimiz gerekçelerle, kabile kültürü ile aile hayatının gizliliğini esas alan mahremiyet anlayışına dayalı çıkmaz sokak, avlu duvarlarıyla özel hayatın dışında tutulmaya çalışılmış şehir içi yol düzeni ve avlulu ev formu gibi biraz sonra aşağıda değineceğimiz kentsel düzenlemeleri ve yapısal tasarımları görebilmek pek mümkün değildir. R. Berardi'nin ifadesiyle, ikamet bölgeleriyle merkezî bölge arasında görülen fonksiyonel ayırım tabii olarak kentsel dokuya da yansımıştır.⁶³ Erken dönem İslâm şehrinde açığa çıkmış, merkezî bölge ile ikamet bölgesi arasındaki bu güçlü ayırım hukuk alanında da dikkate alınmış görünmektedir. Örneğin dönemin bazı hukukçularına göre bir şehirde işlenen suç, merkezî bölgede işlenmişse sorumluluk iktidara, ikamet bölgesinde işlenmişse, suç mahallinde oturanlara aittir.⁶⁴

e) Şehir İçi Yol Düzeni

Cuma camiinin merkezî konumuyla birleşen güçlü kabilecilik anlayışı, İslâm şehrinde camiden etrafa doğru dağılan ışınal formda bir anayol şebekesi ortaya çıkarmış görünmektedir.⁶⁵ Her kabilenin kendilerini şehir merkezindeki Cuma camiine ulaştıracak özel bir yola sahip olma eğilimi bu sonucu doğurmuş olmalıdır. Esasen bu sonuca başka bir vecheden bakıldığında, ışınal ana yol düzenini, son derece tabii, rasyonel bir olgu olarak görebilmek de mümkündür. Zira şehir merkezini teşkil eden camiye gidiş ve camiden tekrar ikamet mahalline dönüş, işin tabiatı gereği ışınal ana yol tersimini biraz da zorunlu kılmaktadır. Anayollardan ayrılan tali yollar tıpkı bir ağacın dalları gibi ikamet bölgelerinin ulaşımını sağlamaktadır.⁶⁶ Her anayol tali kollarıyla birlikte şehrin bir bölgesinde konulanmış belirli bir kabile ya da kabile grubuna hizmet etmektedir. Nitekim K. Yasufumi de İslâm şehirlerinde görülen bu ağaca benzer yol sisteminin önemli oranda toplumun sosyal yapısıyla ilgili olduğunu belirtmektedir.⁶⁷

Şehir içi yol şebekesinde yolun genişliği, hizmet sunduğu grubun büyüklüğüne küçüklüğüne göre değişmektedir.⁶⁸ Bu durum kendi içinde tedrici olarak kü-

⁶¹ Belazuri, s.406-409; Makrizi, I, s. 297; Yakut, Şihabuddin Yakut b. Abdullah, Mu'cemü'l-Buldân, Beyrut 1957, C.IV, s.421; Salih Ahmed el-Ali, Hitatü'l-Basra ve Mintikatüha, Bağdat 1986, s.82, 93;

⁶² Söylemez, s.44; G.Marçais, "La Conception..." , s.532

⁶³ R. Berardi, "Signification du Plan Ancien de la Ville Arabe", La Ville Arabe Dans l'Islam , ed. D.Chevallier-A.Bouhdiba, Tunis 1982, s. 172

⁶⁴ Bkz. Raymond, s.173

⁶⁵ Can, İslam Şehirlerinin..., s. 37, 57, 66, 72-73, 81, 116-117, şek. 13, 15, 28, 29

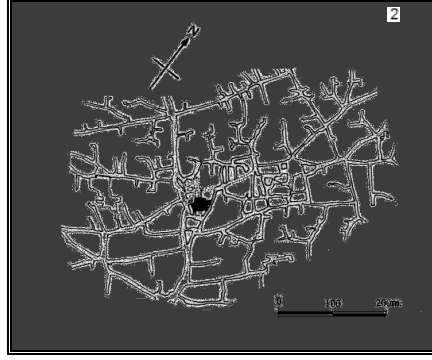
⁶⁶ Can, İslam Şehirlerinin..., s. 122, şek. 22, 24, 33, 35, 60

⁶⁷ K. Yasufumi, "Street Networks and Open Space in Islamic Cities" ,Urbanism in Islam, The Proceedings of the International Conference on Urbanism in Islam, Tokyo 1989 , Vol. I, s.317

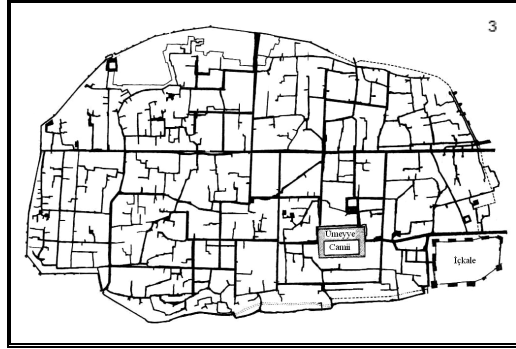
⁶⁸ Can, İslam Şehirlerinin..., s. 122-123 ve aynı esere ait şek. 22, 24, 60

çülebilen, alt gruplara ayrılabilen kabilecilik anlayışıyla ilgili olmalıdır.

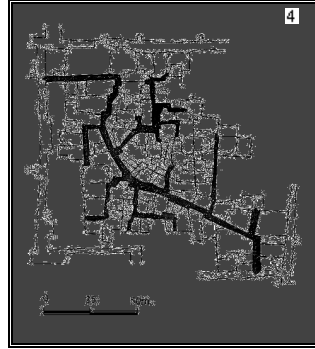
İslâm şehrinde sokaklar genellikle dar tutulmuştur. Sokak sadece geçiş imkanı veren bir yol olarak düşünülmüştür.⁶⁹ Kaynaklarda geçen bir hadiste, sokak genişliğinin 7 zira yapılması tavsiye edilmiştir.⁷⁰ İslâm hukukçuları bu genişliği iki yükü devenin çarpışmadan geçebileceği bir genişlik olarak yorumlamışlardır.⁷¹

1. Fustat'ta yol düzeni (A. Gabriel-A. Bahgatbey.
Les Fouilles d'al-Foustat)
2. Eski Kayravan'da yol düzeni (A. Lézine.
"Le Plan Ancien de la Ville de Kairouan", REI XXXV)

3. Fetihten epey sonra Şam'da yol düzeni
(H. Gaube, Iranian Cities)

4. Şam'da bir mahallenin yol düzeni
(A. Raymond, Grandes Villes Arabes...)

İslâm şehrinde cadde ve sokaklar düzgün bir planlama arzetmezler.⁷² Kentsel yapıyı düzenleyen kurum veya yetkililerin olmayışı bu sonucu hazırlayan en önemli etken olmalıdır. Bazıları şehir içi yolların eğri büğrü tersimini ve sokakla-

⁶⁹ Can, İslam Şehirlerinin..., s. 56, 66, 73, 115, 121; G. Marçais, "L'Urbanisme...", s.227; J. L. Abu-Lughod, "What is Islamic About a City? Some Comparative Reflections", Urbanism in Islam, The Proceedings of the International Conference on Urbanism in Islam, Tokyo 1989, Vol. I, s. 203-204; Raymond, s.214

⁷⁰ Zebidi, 7, s.413

⁷¹ Raymond, s.214; B. S. Hakim, Arabic-Islamic Cities : Building and Planning Principles, London 1986, s.20-21, 24

⁷² Can, İslam Şehirlerinin..., s. 119-120, şek. 33, 35, 50, 53, 56

rın dar tutulmuş olmasını iklim şartlarıyla izah etmeye çalışmaktadırlar. Onlara göre, bu düzenleme anlayışı, rüzgarın tozları havaya kaldırmasını önlemekte ve gölgelik alanlar sağlayarak sıcak iklim şartlarını hafifletmektedir.⁷³

Çıkma sokakların çokluğu, İslâm şehrinin yol sisteminde gördüğümüz en belirgin özelliklerdendir.⁷⁴ Fetihle ele geçirilmiş son derece düzgün yol tersimine sahip Şam ve Halep gibi şehirlerde bile zamanla çok sayıda çıkma sokak oluşturulmuştur. Örneğin fethin ilk yıllarında son derece düzgün, ızgara tarzında bir yol sistemine sahip Şam'da, Osmanlı dönemine uzanan süreç içinde, çok sayıda çıkma sokak oluşturulmuş olup, çıkma sokaklar adı geçen döneme gelindiğinde, toplam yol uzunluğunun %43.1'ine ulaşmıştır.⁷⁵ Pek çok araştırmacının belirttiği gibi, çıkma sokağın oluşumunu besleyen iki önemli faktör söz konusu olup, bunlar kendi içinde boylara ve aile gruplarına ayrılan kabilecilik anlayışı ile daha çok dinden kaynaklanan, özel hayatın yani aile hayatının gizliliği demek olan mahremiyet anlayışdır.⁷⁶ Belirli bir sokak üzerinde oturan aile grubu, kabilecilik ve mahremiyet anlayışından kaynaklanan dürtülerle, sokağı ucundan kapatarak yabancıların kendi ikamet bölgelerine girişini önlemeyi düşünmüş ve böylece ikamet mahallerini güvenli ve kendilerine ait kılmaya çalışmışlardır.

Çıkma sokak olgusu daha çok şehrin ikamet bölgelerinde yoğunlaşmaktadır. Kabilecilik ve mahremiyet anlayışının pek etkili olamadığı şehrin merkezî bölgesinde çıkma sokaklara daha az rastlanılmaktadır.⁷⁷ Bazıları şehrin merkezî bölgesinde çıkma sokak olgusuna az rastlanılmasını, ışınal anayol formunun zorunlu teknik bir sonucu olarak da görmektedirler.⁷⁸

Yaygın olmamakla birlikte, erken dönem İslâm şehrinin yol düzeninde, cadde ve sokaklar üzerinde kurulmuş kapılardan söz edilmektedir.⁷⁹ Bu kapıların hiç kuşkusuz öncelikli olarak güvenliği temine hizmet ettiğini düşünüyoruz. Bununla beraber özellikle ikamet bölgelerinde yer alan sokak kapılarının güvenliği teminin ötesinde güçlü kabilecilik ve mahremiyet anlayışının etkisiyle ikamet mahallinin hususiliğini azamiye çıkarma gayetinin bir yansıması olarak da görmek mümkündür.

Erken dönem İslâm şehrinde cadde ve sokakların kenarları binaların cepheleleriyle değil, üzerinde sadece hane kapısının yer aldığı avlu duvarlarıyla belirlenmiştir. Sokak, adeta kenarlarına çekilmiş çıplak avlu duvarlarıyla yalıtılmış ve özel hayatın dışına itilmiştir.⁸⁰ Asırlardır devam eden bu yol düzeni karşısında

⁷³ Makrizi, I, s.339; Raymond, s.185

⁷⁴ Can, İslam Şehirlerinin..., s. 117-119 ve aynı esere ait şek. 22, 24, 33, 35, 50, 51, 52, 53, 56

⁷⁵ Raymond, s.186 ; Can, İslam Şehirlerinin..., şek.21, 22, 23, 24

⁷⁶ Raymond, s.185; Yasufumi, s. 317

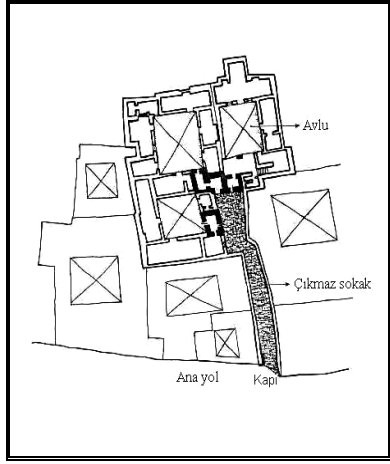
⁷⁷ Raymond, s.186; Can, İslam Şehirlerinin..., şek. 21, 23, 52, 53, 58

⁷⁸ R. Stewig, İstanbulda Çıkma Sokak ve Gecekondu Meselesi, (çev. R.Turfan-M.Ş.Yazman) , İstanbul 1966, s.8; M. Armağan, Şehir Asla Unutmaz, İstanbul 1996, s.107-108

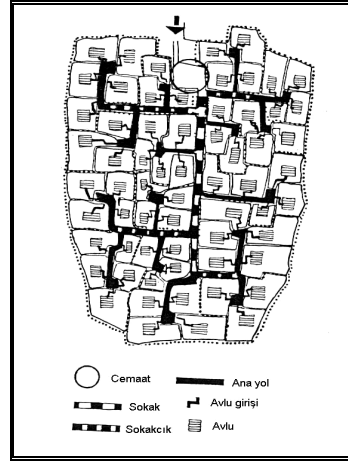
⁷⁹ A. Gabriel-A. Bahgat Bey, Les Fouilles d'al-Foustat, Paris 1921, s.33-34; Berardi, "Signification...", s.169, 183 ; el-Ali, s.117

⁸⁰ D. Chevallier, "Sang des Villes, Sang des Peuples", La Ville Arabe Dans l'İslam, ed., D. Chevallier-A. Bouhdiba, Tunis, 1982, s.544; S. el-Haslul, "Arap-İslam Şehirlerinin Fiziksel Çevresinin Dönüşümünde Dinsel Kuralların Rolü", İslam Mimari Mirasını Koruma Konferansı, Bildiriler, İstanbul 1985, s. 97; J. Hidenobu, "Microcosm of the Family Around, The Courtyard", Urbanism in Islam, The Proceedings of the International Conference on Urbanism in Islam, Tokyo 1989, Vol.II, s. 396; M. J. Daunton, "The Social Meaning of Space: The City

hissettiğini ifade için, D. Chevallier “cephesiz bir sokakta ilerleyiş” tabirini kullanırken,⁸¹ R. Berardi “şehrin içindeyim, fakat bu iç beni dışarıda bırakıyor ve kendimi şehrin dışında hissediyorum” demektedir.⁸²

Eski Tunus'ta bir çıkamaz sokak (R. Berardi, "Espace et Ville en Pays d'Islam", L'Espace Social de la Ville Arabe)

Eski Cezayir'de bir ikamet mahallinin yol düzeni (E. Wirth, "Villes Islamiques, Villes Arabes..." "La Ville Arabe Dans l'Islam")

Kaynaklarda zikredilen bir haberde, mahremiyeti korumak adına, bir sokak üzerinde yer alan evlerin sokağa açılan hane kapılarının karşılıklı olarak birbirine bakmamasına dikkat edildiği, bu hassasiyeti dikkate almayan evlerin ise şikayet halinde yıktırıldığı belirtilmektedir.⁸³

f) Konut

Erken dönem İslâm toplumunda avlulu ev formunun giderek artan bir dozda fazlaca benimsendiği görülmektedir.⁸⁴ Avlulu ev formu, esasen çok eskilerden beri Akdeniz, Eski Doğu, Antik Batı, Orta Asya ve muhtemelen Arap Yarımadası'nda da bilinen bir tasarımdır.⁸⁵ Ancak öyle anlaşılıyor ki, İslâmiyet'le birlikte erken dönem İslâm toplumu bu ev formunu, İslâm'ın biçimlendirdiği yeni hayat anlayışına uygun düşen bir düzenleme olarak algılamış ve severek benimsemiştir.⁸⁶

→ →

in the West and Islam", Urbanism in Islam, The Proceedings of the International Conference on Urbanism in Islam, Tokyo 1989, Vol. I, s. 27

⁸¹ Chevallier, s.544

⁸² Berardi, "Signification...", s.181

⁸³ Grunebaum, s.148; Hassan, s.110; Söylemez, s.86-87

⁸⁴ Chevallier, s.544; R. Berardi, "Espace et Ville en Pays d'Islam", L'Espace Social de La Ville Arabe, ed. D. Chevallier, Paris 1979, s. 107; el-Haslul, s.97; Hassan, s.110; Raymond, s.306; Hidenobu, s.395-398

⁸⁵ E. Wirth "Villes Islamiques, Villes Arabes, Villes Orientales ? Une Problematique Face au Changement", La Ville Arabe Dans l'Islam, ed., D. Chevallier-A. Bouhdiba, Tunis 1982, s. 196; Akarca, s.28; Bayhan, s.30,33; Raymond, s.276, 306; Hamidullah, İslam Müesseselerine giriş, s.48

⁸⁶ Raymond, s.272, 276; Hidenobu, s.395; K. Yagi-H. Talai, "Integrated Spatial Systems of Urban Dwellings In Islamic Old Cities", Urbanism in Islam, The Proceedings of the → →

Bilindiği üzere İslâmî hayat telakkisinde, bir kadının belirli kişiler dışındaki erkeklerle bir arada bulunması, ev içindeki kıyafetiyle sokağa çıkması, kısacası ailenin özel hayatına başkalarının nüfuz etmesi veya ailenin özel hayatının başkalarına teşhir edilmesi meşru sayılmamış, hoş görülmemiştir.⁸⁷ Bu bağlamda avlulu ev formunun, sokaktan tecrit edilmiş avlusuyla, aile bireylerine yabancı kimse-lerin gözetiminden uzak, güvenli, rahat ve özel bir hayat imkanı sunduğunu düşünmek mümkündür. Avlulu ev formunun, mahremiyet anlayışının yanında, avlu etrafında sıralanmış çok sayıda oda ile, o günkü Arap toplumunda yaygın büyük, geniş aile modeline uygun düştüğü,⁸⁸ ayrıca sıcak bir iklime sahip İslâm coğrafyasında, sıcağın etkisini azaltan tasarımıyla da ilgi gördüğü⁸⁹ anlaşılmaktadır. A. A. İsmail ise ilâve bir faktör olarak, Hz. Muhammed'in Medine'de kurulmuş olan evinin ve evinin avlusunu teşkil eden mescidinin, evle birlikte oluşturduğu formel yapının, Müslümanlara örneklik ettiğine işaret ederek, avlulu ev formunun İslâm dünyasında fazlaca benimsenmesinde bu olgunun da etkili olduğunu belirtmektedir.⁹⁰

Erken dönem Müslümanlarının komşu mahremiyetini ihlale imkan vermemek için, evlerini çok katlı yapmaktan kaçındıkları, hatta çatı ve pencere gibi unsurları da komşu mahremiyetini etkilemeyecek şekilde düzenledikleri rivayet edilmektedir.⁹¹ Bir haberde, Kûfe'de muhtesibin minareye çıkan müezzine, evlerin avlusunda cereyan eden özel hayatı gözetleyebileceği endişesiyle, ezan okurken gözlerini kapama zorunluluğu getirdiği beyan edilmektedir.⁹²

Mahremiyet anlayışı zaman içinde evlerin iç düzenlemesinde fazlasıyla etkili olmuş ve evlerde haremlik ve selamlık denilen gerektiğinde birbirinden ayrılabilen mekanlar oluşturulmuştur. Eve kabul edilen misafirler selamlık kısmında ağırlandırken, ev halkının özellikle kadınların yaşamına tahsis edilmiş mekanlar haremlik diye isimlendirilmiştir. Örneğin erken İslâmî dönem Kûfe evlerinde, avlu etrafına dizilmiş çok sayıda odadan, hane kapısına yakın ilk iki oda misafir için ayrılmıştır. Misafire ayrılan bu iki odanın kapıları girişe, pencereleri sokağa açılmaktadır. Hane halkına ait diğer odaların kapı ve pencereleri ise avluya bakmaktadır.⁹³

Erken dönem İslâm şehrinde mevcut konutların boyutlarının ve konfora ilişkin donanımlarının, içinde oturan bireylerin statülerine bağlı olarak değişiklik arzettiği gözlenmektedir. Sıradan halkın oturduğu genellikle avlulu ev modeli en yaygın konut grubunu teşkil etmektedir. Zengin ya da seçkin bireylere ait "dâr" isimli konutlar da çoğu kere tasarım olarak avlulu olmakla birlikte, boyutları itibarıyla daha büyük ve biraz da lüks yapılmış evlerdir. Yöneticilere ait "kasr" denilen saraylar ise en geniş ve en lüks konut tipini oluşturmaktadır.⁹⁴

→ →

International Conference on Urbanism in Islam, Tokyo 1989, Vol. III, s. 536; A. Dhina, Cites Musulmanes d'Orient et d'Occident, Alger 1986, s.6

⁸⁷ Kardavi, s.218-220; TDV İlmihal, II, s.132-133, 197

⁸⁸ Söylemez, s.86 not 432

⁸⁹ Raymond, s.277; Hidenobu, s.398; Dhina, s.6

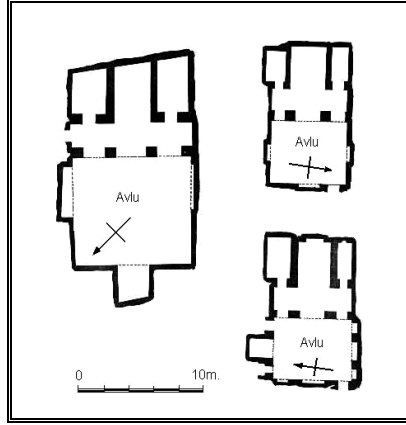
⁹⁰ A.A. İsmail, "Bölgesel Denge ve İç Oluşum Bakımından Arap ve İslam Kenti", İslam Mimari Mirasını Koruma Konferansı, Bildiriler, İstanbul 1985, s. 94-95

⁹¹ M. Raitcheuitch, s.18; Grunebaum, s.148

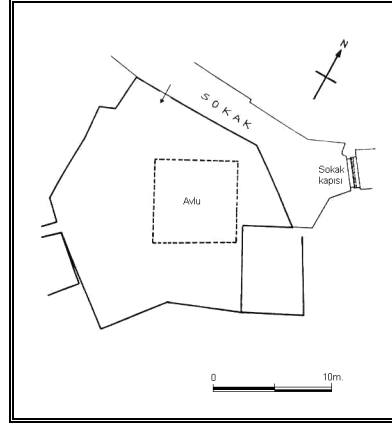
⁹² Söylemez, s.86-87

⁹³ Söylemez, s.86

⁹⁴ Can, İslam Şehirlerinin..., s.137-142

Fustat'ta tespit edilen avlulu ev tiplerinden örnekler (A. Gabriel-A. Bahgatbey, Les Fouilles d'al-Foustat)

Fustat'ta bir sokak kapısı (A. Gabriel-A. Bahgatbey Les Fouilles d'al-Foustat)

Söz konusu konutların şehir dokusu üzerindeki konumları da bazı özellikler arzemektedir. Yöneticilere ait kasırlar değişik telakkilere bağlı olarak şehirlerin muhtelif yerlerinde konumlanı-

ken, seçkin ya da zengin kişilere ait dârların daha çok, şehrin merkezini teşkil eden Cuma camiinin

etrafında veya şehrin önemli cadde ve meydanları civarında yer aldıkları anlaşılmaktadır.⁹⁵ Burada seçkin kişilere ait darların daha çok cami etrafında yoğunlaşmaları konusunda aydınlatıcı olmak üzere, daha önce belirttiğimiz bir hususa da işaret ederek, kısa bir açıklamada bulunmak istiyoruz. Erken dönem İslâm şehirlerinde saygın, önemli kabileler genellikle şehir merkezini teşkil eden cami etrafında konumlanmışlardır. Şehrin seçkin kişileri de daha çok bu saygın kabilelere mensupturlar. Hal böyle olunca, seçkin kişilere ait dârların genellikle cami etrafında yoğunlaşmasını anlamak kolaylaşmaktadır.

SONUÇ

Görüldüğü üzere, erken dönem İslâm toplumunun yapısında mevcut sosyo-kültürel ve dinî hassasiyetler, o dönemin kent dokususunun oluşumunda, cami ve darü'l-ımaranın formel yapısı ile konumunda, tasvir ve tezyinat konularında epeyce yansıma bulmuştur. Toplumun sosyo-kültürel yapısıyla ilgili kabilecilik kültürü ile din kaynaklı mahremiyet anlayışı en etkili duyarlılıklar olarak karşımıza çıkmaktadır. Biz çalışmamızda, öncelikle etkileme bakımından en belirgin ve yaygın olan faktörler ve etki alanları üzerinde durmaya çalıştık. Kanaatimiz odur ki, zikrettiğimiz duyarlılıkların dışında, İslâm toplumunun yapısına sinmiş daha pek çok hassasiyet, dolaylı veya dolaysız şekilde, erken dönem İslâm sanatında etkili olmuştur. Örneğin İslâm Dini'nin temizliğe, bilime, infak ve ihsana verdiği büyük önemin, zaman içinde İslâm şehrinin fizikî yapısında varlık bulmuş, temizlik, eğitim ve sosyal yadımlaşma ile ilgili yapıların, kent dokusu içinde ağırlıklı bir yer işgal etmesinde az da olsa payı olmalıdır.

⁹⁵ Can, İslam Şehirlerinin..., s. 60, 68, 141-142; Reitemeyer, s.103

Kaynaklar

- » Abu-Lughod, J. L., "What is Islamic About a City? Some Comparative Reflections", Urbanism in Islam, The Proceedings of the International Conference on Urbanism in Islam, Tokyo 1989.
- » Akarca, A., Yunan Arkeolojisinin Ana Çizgileri-I Şehir ve Savunması, Ankara 1972.
- » Aycan, İ. -İ.Sarıçam, Emeviler, Ankara 1993.
- » Aycan, İ., "B.Musiki", Komisyon, Emeviler Dönemi Bilim Kültür ve Sanat Hayatı, Ankara 2003.
- » Bayhan, İ. H., Şehir Planlaması, İstanbul 1969.
- » Beksaç, A.E., "F. Sanat/Emeviler", TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1995.
- » Belazuri, Ahmed b. Yahya, Fütühu'l-Büldân, (Çev. M. Fayda), İstanbul 1982.
- » Berardi, "Espace et Ville en Pays d'İslam", L'Espace Social de La Ville Arabe, ed. D. Chevallier, Paris 1979.
- » Berardi, "Signification du Plan Ancien de la Ville Arabe", La Ville Arabe Dans l'İslam, ed. D.Chevallier-A.Bouhdiba, Tunis 1982.
- » Can, Y.-R.Gün, "Erken Dönem İslam Sanatında Dış Tesirler", İslamiyat, 2004, C.7, S.2, s. 115-119;
- » Can, Y., "Cuma Mescidi-Darü'l-İmara İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme", Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1996, Sayı 8, s. 128
- » Can, Y., "İlk İslam Mescidlerine Genel Bir Bakış", Diyanet İlmî Dergi, C. 31, S. 4, Ankara 1995, s. 93-102
- » Can, Y., İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı, Ankara 1995, s.18-19, 21
- » Can, Y., İslamın Kutsal Mabetleri, Samsun 1999.
- » Can, Y., Kur'an'ın Penceresinden Vahiy-Arkeoloji ve Sanat İlişkisi Üzerine Bir Deneme, Samsun 1996.
- » Cezar, M., Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık, İstanbul 1977.
- » Chevallier, D., "Sang des Villes, Sang des Peuples", La Ville Arabe Dans l'İslam, ed., D. Chevallier-A. Bouhdiba, Tunis, 1982.
- » Creswell, A. C., Early Muslim Architecture Umayyads, Vol. I, Oxford 1969.
- » Çağatay, N., İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliyye Çağı, Ankara. 1982.
- » Çağrıncı, M., "VI. İslamdan Önce Araplarda Din/Arap", TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1991, C.3, s.316-321
- » Çam, N., "İslam'da Bazı Fikhi Meselelerin ve Mezheplerin Türk Cami Mimarisine Tesiri", Vakıflar Dergisi, 1988, Sayı 20, s.377-378.
- » Çam, N., İslamda Sanat Resim ve Mimari, Ankara 1994.
- » Çelebi, A., İslamda Eğitim Öğretim Tarihi, (çev. A.Yardımlı), İstanbul 1976.
- » Çetin, N. M., "IV.Edebiyat/Arap", TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1991, C.3, s.286-291.
- » Dauntou, M. J., "The Social Meaning of Space: The City in the West and Islam", Urbanism in Islam, The Proceedings of the International Conference on Urbanism in Islam, Tokyo 1989.
- » Demiriz, Y., "Erken İslam Sanatı", <http://www.istanbul.edu.tr/Bolumler/guzelsanat/islamsanati.htm>.
- » Dhina, A., Cites Musulmanes d'Orient et d'Occident, Alger 1986.
- » Djait, F., Al-Kufa, Paris 1986.
- » Egli, E., Şehirciliğin ve Memleket Planlamasının Esasları, Ankara 1957, s.200
- » el-Haslul, "Arap-İslam Şehirlerinin Fiziksel Çevresinin Dönüşümünde Dinsel Kuralları Rolü", İslam Mimari Mirasını Koruma Konferansı, Bildiriler, İstanbul 1985.
- » Erkoçoğlu, F., "3.İmar Faaliyetleri" Komisyon, Emeviler Dönemi Bilim Kültür ve Sanat Hayatı, Ankara 2003.
- » Ezrakî, Ebu'l-Velid Muhammed, Kâbe ve Mekke Tarihi, (çev. Y.V. Yavuz), İstanbul 1980.
- » Fayda, M., "Bedevi", TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1992, C.5, s. 313.
- » Gabriel, A., Bahgat Bey, Les Fouilles d'al-Foustat, Paris 1921.
- » Gaube, H., Iranian Cities, New York 1979.
- » Goş, K., "İslam Şehrini Yeniden Planlanması", İslam Mimari Mirasını Koruma Konferansı, Bildiriler, İstanbul 1985.
- » Grabar, O., İslam Sanatının Oluşumu, (çev. N. Yavuz), İstanbul 1988.
- » Grunbaum, E., "The Structure of the Muslim Town", Islam, Essays in the Nature and Growth of a Cultural Tradition, 1955.
- » Hakim, B. S., Arabic-Islamic Cities : Building and Planning Principles, London 1986.
- » Hasan, H. İ., Siyasî-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi, (çev. İ. Yiğit ve S. Gümüş) İstanbul 1985.
- » Hassan, R., "The Nature of Islamic Urbanization: a Historical Perspective", Ekistics, 1971.
- » Hidenobu, J., "Microcosm of the Family Around, The Courtyard", Urbanism in Islam, The Proceedings of the International Conference on Urbanism in Islam, Tokyo 1989.
- » Hitti, K., Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi, (çev. S. Tuğ), İstanbul 1980.
- » İbn Hişam, Abdülmelik b.Hişam, Siret-i İbn-i Hişam Tercemesi (çev. H. Ege), İstanbul 1985.
- » İbn Sad, Muhammed b. Sad, et-Tabakâtü'l-Kübrâ, Beyrut, Tarihsiz.

- » İbnü'l-Esir, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed, İslam Tarihi, (Çev. A. Ağırakça-A. Özeydin ve Diğerleri), İstanbul 1985.
- » İpşiroğlu, M. Ş., İslamda Resim, İstanbul 1973.
- » İsmail, A.A., "Bölgesel Denge ve İç Oluşum Bakımından Arap ve İslam Kenti", İslam Mimari Mirasını Koruma Konferansı, Bildiriler, İstanbul 1985.
- » Jomier, J., "Al-Fustat", Encyclopedie de l'Islam, Paris 1977.
- » Karaman, H., Günlük Hayatımızda Helaller ve Haramlar, İstanbul 1979.
- » Kardavi, Yusuf, İslam'da Helal ve Haram, (çev. M. Varlı), İstanbul 1974.
- » Kavakçı, Y. Z., Hisbe Teşkilatı, Ankara 1975.
- » Keskiöglü, O., "İslamda Tasvir ve Minyatürler", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1961, C.IX, s.11-23.
- » Komisyon, TDV İlmihal, İstanbul 1998.
- » Kuban, D., Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler, İstanbul 1995.
- » Kubiak, B., Al-Fustat, Cairo 1987.
- » Levy, R., "Muhtesip", İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1979, C. 8, s. 532-533
- » Lewis, Bernard, Tarihte Araplar, (çev.H.D.Yıldız), İstanbul 1979.
- » M. Hamidullah, İslam Peygamberi, (çev. S. Tuğ), İstanbul 1980.
- » M. Hamidullah, İslam Müesseselerine Giriş, (çev. İ.S.Sırma), İstanbul 1981.
- » M. Sabri Efendi, Meseleler, İstanbul 1978.
- » Makrizi, Ahmed b. Ali, Kitabü'l-Mevaiz ve'l-İtibar bi Zikri'l-Hitai ve'l-Asar, Beyrut Tarihsiz.
- » Marçais, G., "L'Islamisme et La Vie Urbaine", aynı yazara ait, Articles et Conférences, içinde, Paris 1961.
- » Marçais, G., "L'Urbanisme Musulman", aynı yazara ait, Melanges d'Histoire et Archeologie de l'Occident Musulman, Alger 1957.
- » Marçais, G., "La Conception des Villes Dans l' Islam", Revue d'Alger, 1945.
- » Mesudi, Ebu'l-Hasan Ali b.Hüseyin, Mürücu'z-Zeheb, Kahire 1964.
- » Özeydin, A., "VII. İslam'dan Önce Araplarda Sosyal ve İktisadî Hayat/Arap", TDV. İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1991, C.3, s. 321-323.
- » Pauty, E., "Villes Spontanées et Villes Créées, en Islam", Annales de l'Institut d'Etudes Orientales, 1951.
- » Pedersen, J., "Mescid", İslam Ansiklopedisi, İstanbul. 1993, C. 8, s. 24
- » Raitcheutch, M., Le Caire, Caire 1971.
- » Raymond, Grandes Villes d'Arabes a l'Epoque Ottomane, Paris 1985.
- » Reitemeyer, Die Stadtgründungen der Araber im Islam, Munich 1912.
- » Reitemeyer, E., Die Stadtgründungen der Araber im Islam, Munich 1912.
- » Salih Ahmed el-Ali, Hitatü'l-Basra ve Mıntikatüha, Bağdat 1986.
- » Samhudi, Nureddin Ali b. Abdullah, Hülasatü'l-Vefa, Medine H. 1285.
- » Sauvaget, J., La Mosquée Omeyyade de Medine, Paris 1957.
- » Söylemez, M., Bedevilikten Hadariliğe Küfe, Ankara 2001.
- » Stern, S. M., "The Constitution of the Islamic City", The Islamic City, ed., A. H. Hourani-S. M. Stern, Oxford 1970.
- » Stewig, R., İstanbulda Çıkmaz Sokak ve Gecekondu Meselesi, (çev. R.Turfan-M.Ş.Yazman) , İstanbul 1966.
- » Taberî, Muhammed b. Cerir, Tarihu'l-Ümem ve'l-Muluk, Beyrut 1987.
- » Üçok, Bahriye, İslam Tarihi Emeviler-Abbasiler, Ankara 1979.
- » Vağlieri, L.V., "Raşid Halifeler ve Emevi Halifeleri" (çev. İ. Kutluer) İslam Tarihi, ed. P.M. Holt-B.Lewis-A.K.S. Lambton, İstanbul, 1997.
- » Wirth, E., "Villes İslamiques, Villes Arabes, Villes Orientales ? Une Problematique Face au Changement", La Ville Arabe Dans l'Islam, ed., D. Chevallier-A. Bouhdiba, Tunis 1982.
- » Yaği, K. -H. Talai, "Integrated Spatial Systems of Urban Dwellings In Islamic Old Cities", Urbanism in Islam, The Proceedings of the International Conference on Urbanism in Islam, Tokyo 1989.
- » Yakut el-Hamevî, Şihabuddin Yakut b. Abdullah, Mu'cemü'l-Buldân, Beyrut 1957.
- » Yasufumi, K., "Street Networks and Open Space in Islamic Cities", Urbanism in Islam, The Proceedings of the International Conference on Urbanism in Islam, Tokyo 1989.
- » Yazıcı, T., "V.Sanat/Arap", TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1991.
- » Yetkin, S.K., İslam Mimarisi, Ankara 1965.
- » Yurdaydın, H.G., İslam Tarihi Dersleri, Ankara 1982.
- » Yüksel, A.T., İslamın İlk Döneminde Ticari Hayat, İstanbul 1999.
- » Zebidi, Zeynüddin Ahmed b. Ahmed, Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi, (Çev. A. Naim-K. Miras) Ankara 1980.
- » Zuhayli, İslam Fıkıh Ansiklopedisi, (çev. Komisyon), İstanbul 1994.